

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON JADID MAKTEBLARIDA TA'LIM MAZMUNI VA O'QITISH METODLARINING EVOLYUTSIYASI: TARIXIY-PEDAGOGIK TAHLIL

Kadirova Gulruhsor G'olibjonovna,

Qo'qon universiteti Andijon filiali Pedagogika,
psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18iC.1839>

MAQOLA HAQIDA/О СТАТЬЕ	ANNOTATSIIYA/ АННОТАЦИЯ
Qabul qilindi: 16-iyun 2026-yil Tasdiqlandi: 18-iyun 2026-yil Jurnal soni: 18-C Maqola raqami: 41 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА jadidchilik, usuli jadid, usuli savtiya, ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari, sinf-dars tizimi, darslik, axloqiy tarbiya, Turkiston, pedagogika tarixi	Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida faoliyat yuritgan "usuli jadid" maktablarida ta'lim mazmuni va o'qitish metodlarining shakllanish va rivojlanish jarayoni tarixiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Jadid darsliklari, ma'rifatparvarlarning pedagogik asarlari, rasmiy hisobotlar va tarixshunoslik adabiyotlari asosida jadid maktablarining to'rt bosqichli davrlashtirilishi taklif etilgan. An'anaviy maktab, jadid maktabi va rus-tuzem maktablari maqsad, mazmun, o'qitish usuli, tashkiliy shakl va baholash mezonlari bo'yicha qiyoslangan. Natijalar jadid maktabi Sharq axloqiy-ma'rifiy an'anasini sinf-dars tizimi va tovush metodi kabi zamonaviy didaktik vositalar bilan uyg'unlashtirgan "gibrid modernizatsiya" modeli bo'lganini ko'rsatadi. Jadid pedagogik merosidan zamonaviy ta'limda foydalanish bo'yicha takliflar berilgan. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasidagi "usuli jadid" maktablarining ta'lim mazmuni va o'qitish metodlari tarixiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinib, ularning to'rt bosqichli davrlashtirilishi taklif etilgan. Shuningdek, an'anaviy maktab, jadid maktabi va rus-tuzem maktablarini qiyosiy o'rganish asosida jadid maktabi Sharq axloqiy-ma'rifiy an'anasini zamonaviy didaktik vositalar bilan uyg'unlashtirgan "gibrid modernizatsiya" modeli bo'lgani ko'rsatib berilgan.
ABOUT THE PAPER	ANNOTATION
Accepted: 16 June 2026 Approved: 18 June 2026 Volume: 18-C Paper number: 41 KEYWORDS Jadidism, usul-i jadid, phonetic method, curriculum content, teaching methods, class-lesson system, textbook, moral education, Turkestan, history of education	The article offers a historical-pedagogical analysis of how curriculum content and teaching methods emerged and evolved in the new-method (Jadid) schools of Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries. Drawing on Jadid textbooks, the pedagogical writings of reformers, official reports and the historiography, it proposes a four-stage periodisation of the Jadid school. Traditional maktab, Jadid schools and Russian-native schools are compared in terms of aims, content, teaching method, organisational form and assessment. The findings show that the Jadid school constituted a model of "hybrid modernisation" that combined the Eastern ethical and educational tradition with modern didactic tools such as the class-lesson system and the phonetic method of literacy instruction. Recommendations are made for using the Jadid pedagogical heritage in contemporary education. From a historical-pedagogical perspective, the article analyzes the educational content and teaching methods of "Usul-i Jadid" schools in the Turkestan region during the late 19th and early 20th centuries, proposing a four-stage periodization of their development. Furthermore, through a comparative analysis of traditional, Jadid, and Russo-Native schools, it demonstrates that the Jadid institution functioned as a "hybrid modernization" model combining Eastern moral-educational traditions with contemporary didactic tools. You can read the full analysis in the provided academic article.

Kirish

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari milliy pedagogik merosni ilmiy asosda qayta anglashni dolzarb vazifaga aylantirdi. Bu borada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati alohida o'rin tutadi. Jadidlar ("usuli jadid" yangi usul tarafdorlari) jamiyatni yangilashning asosiy yo'lini maktab islohotida ko'rdilar. Ular an'anaviy maktabning mazmuni va o'qitish usulini tanqid qilib, o'z darsliklarini yaratdilar, o'quvchilarni sinflarga ajratib o'qitishni joriy etdilar va o'qituvchilik kasbiga yangicha qarash shakllantirdilar.

Jadidchilik tarixi boy tarixshunoslikka ega. Sovet davrida bu harakat asosan mafkuraviy nuqtai nazardan baholandi: K. Ye. Bendrikov Turkistonda xalq ta'limi tarixini keng faktik material asosida yoritgan bo'lsa-da, jadid maktablarini sinfiy yondashuv doirasida talqin qildi [2]. Mustaqillik yillarida B. Qosimov, U. Dolimov va boshqa tadqiqotchilar jadidlarning ma'rifiy faoliyatini reabilitatsiya qilib, ko'plab yangi manbalarni ilmiy muomalaga kiritdilar [3; 6]. Xorijiy tadqiqotlarda esa jadidchilik asosan madaniy islohot va milliy identiklik shakllanishi nuqtai nazaridan o'rganildi. A. Holid uni "madaniy islohot siyosati" sifatida tahlil qilgan [10; 11], E. Olvort va M. Tuna uni Rossiya imperiyasidagi

musulmon modernizmining kengroq kontekstiga joylashtirganlar [7; 15], M. Kamp esa jadid g'oyalarning xotin-qizlar ta'limiga ta'sirini ko'rsatgan [8].

Shu bilan birga, jadid maktabining o'zi unda nima va qanday o'qitilgani, ta'lim mazmuni va metodlari qanday bosqichlarda o'zgargani pedagogik nuqtai nazardan tizimli tahlil qilinmay kelmoqda. Mavjud ishlarda jadid maktabi ko'pincha yagona, o'zgarish hodisa sifatida tasvirlanadi hamda uning rivojlanish dinamikasi va boshqa maktab turlari bilan qiyosiy tavsifi e'tibordan chetda qoladi. Xalqaro ta'lim tarixi fanida ham pedagogik g'oyalarning transnatsional harakati va mustamlaka sharoitidagi ta'lim tajribasini mahalliy manbalar asosida o'rganishga qiziqish ortib bormoqda [13; 14]. Markaziy Osiyo bu yo'nalishda hali kam o'rganilgan mintaqalar hisoblanadi.

Tadqiqotda pedagogika nazariyasining ikki asosiy tushunchasiga tayanildi. *Ta'lim mazmuni* deganda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va qadriyatlar tizimi hamda uni ifodalovchi o'quv rejas, fanlar tarkibi va darsliklar tushuniladi. *O'qitish metodi* deganda esa o'qituvchi va o'quvchining ta'lim maqsadiga erishishga qaratilgan o'zaro bog'liq faoliyat usullari, shuningdek, bu faoliyatni tashkil etish shakllari nazarda tutiladi. Bu ikki tushunchani birga tahlil qilish jadid maktabining islohotchilik mohiyatini to'liqroq ochib beradi. Chunki jadidlar uchun "yangi usul" faqat savodga o'rgatish texnikasi emas, balki maktabning butun mazmuni va tashkil etilishini yangilash dasturi edi. Shu ma'noda jadid maktabini o'rganish nafaqat pedagogika tarixi, balki didaktika va tarbiya nazariyasi uchun ham muhim tarixiy tajriba beradi.

Tadqiqotning maqsadi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jadid maktablarida ta'lim mazmuni va o'qitish metodlarining rivojlanish bosqichlari va qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) jadid maktablari rivojlanishini davrlashtirish; 2) an'anaviy maktab, jadid maktabi va rus-tuzem maktabini asosiy pedagogik mezonlar bo'yicha qiyoslash; 3) jadid maktablarda qo'llanilgan o'qitish metodlari va tarbiya mazmunini tavsiflash; 4) jadid pedagogik merosining zamonaviy ta'lim uchun ahamiyatini asoslash.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning manbaviy asosini to'rt guruh materiallar tashkil etdi.

Birinchi guruh jadid darsliklari va pedagogik asarlar: I. Gasprinskiyning "Xojai sibyon" alifbosi va muallimlar uchun

qo'llanmasi, S. Aziziyning "Ustodi avval", Munavvar qori Abdurashidxonovning "Adibi avval" va "Adibi soniy", A. Avloniyning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim" va "Turkiy guliston yoxud axloq", M. Qodiriyning "Hisob" darsliklari hamda M. Behbudiyning geografiya va tarixga oid qo'llanmalari [1; 3; 6].

Ikkinchi guruh 1906-1917 yillardagi mahalliy davriy matbuot materiallari ("Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoyi Turkiston", "Oyina"): ularda maktab masalalariga oid maqolalar, munozaralar va imtihonlar haqidagi axborotlar mavjud.

Uchinchi guruh rasmiy hisobotlar, jumladan, senator K. K. Palen taftishining "O'quv ishi" jildi [5].

To'rtinchi guruh mahalliy va xorijiy tarixshunoslik adabiyotlari [2; 3; 6-12; 15].

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: tarixiy-genetik metod – jadid maktabi mazmuni va metodlarining kelib chiqishi va o'zgarishini kuzatish uchun; davrlashtirish metodi – rivojlanish bosqichlarini ajratish uchun (mezon sifatida ta'lim mazmuni, darslik bazasi, tashkiliy shakl va tashqi shart-sharoitlardagi sifat o'zgarishlari olindi); qiyosiy-tarixiy metod – uch turdagi maktabni maqsad, ta'lim tili, mazmun, savodga o'rgatish usuli, tashkiliy shakl, o'qish muddati, baholash va o'qituvchi qiyofasi mezonlari bo'yicha solishtirish uchun; darsliklarning sifatli kontent-tahlili – darslik tuzilishi, didaktik yondashuv va qadriyatlar mazmunini tahlil qilish uchun.

Manbalarni tahlil qilishda ularning kelib chiqish konteksti inobatga olindi. Mustamlaka ma'muriyati hisobotlari jadid maktablariga siyosiy xavfsizlik nuqtai nazaridan yondashgan; sovet davri adabiyotida sinfiy baholar ustunlik qiladi; mustaqillik davridagi ayrim ishlarda esa jadidlarni ideallashtirish tendensiyasi kuzatiladi. Shu sababli bir ma'lumot imkon qadar turli guruhdagi manbalar bilan solishtirib tekshirildi. Tadqiqotning xronologik chegarasi 1884-yildan (Qrimda Gasprinskiyning ilk yangi usul maktabi va Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan yil) 1924-yilgacha (O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish va jadid maktablarining yagona sovet maktabi tizimiga to'liq singdirilishi) bo'lgan davrni qamrab oladi.

Natijalar

1. Jadid maktablari rivojlanishining davrlashtirilishi.

Manbalar tahlili jadid maktablari rivojlanishida ta'lim mazmuni va metodlari sifat jihatdan farqlanadigan to'rt bosqichni ajratish imkonini berdi (1-jadval).

1-jadval.

Turkiston jadid maktablari rivojlanishining bosqichlari

Bosqich	Asosiy voqea va jarayonlar	Ta'lim mazmuni va metodidagi o'zgarishlar
I. 1884–1900. Tashqi modelni o'zlashtirish	Qrimda Gasprinskiyning yangi usul maktabi (1884); Gasprinskiyning Turkistonga kelishi va Samarqandda qisqa muddat faoliyat yuritgan maktab (1893); 1890-yillar oxirida ayrim shaharlarda ilk urinishlar	Tovush metodi va "Xojai sibyon" alifbosi; Qozon va Istanbulda bosilgan darsliklar; o'qituvchilar asosan tatar muallimlari
II. 1901–1907. Mahalliyashtirish	Toshkentda Munavvar qori maktabi (1901); Samarqand, Qo'qon, Namangan, Buxoroda yangi usul maktablari tarmog'ining shakllanishi	Ilk o'zbek tilidagi alifbo va qiroat kitoblari ("Ustodi avval", "Adibi avval", "Adibi soniy"); ochiq darslar va ommaviy imtihonlar
III. 1908–1917. Mazmunni kengaytirish va institutsionallashuv	Ma'muriy cheklovlarining kuchayishi (maktab ochish uchun gubernator ruxsati talabi); matbuot va xayriya jamiyatlari orqali maktabni qo'llab-quvvatlash	Hisob, geografiya, tarix, axloq fanlari bo'yicha maxsus darsliklar; "rushdiya" (yuqori) sinflar; teatr va kutubxonalar orqali sinfdan tashqari tarbiya
IV. 1917–1924. Transformatsiya	Fevral inqilobidan keyin maktablar sonining tez o'sishi; sovet yagona mehnat maktabining joriy etilishi; 1924 yilgi milliy-hududiy chegaralanish	Diniy fanlarning qisqartirilishi; jadid muallimlari va darsliklarining sovet maktabiga o'tishi; keyinchalik jadid merosining mafkuraviy chetlatilishi

Birinchi bosqichda yangi usul Turkistonga tayyor model sifatida kirib keldi. Manbalarda I. Gasprinskiyning 1893-yilda Samarqandda ochgan maktabi bir necha oygina faoliyat ko'rsatgani qayd etiladi [3]. Gasprinskiy modeli va uning tovush metodiga asoslangan alifbosi Qrim va Volgabo'yida allaqachon sinovdan o'tgan edi [12]. Turkistonda esa bu davrda darsliklar asosan Qozon va Istanbuldan keltirilgan [9]. Yangi usul maktablari ham asosan tatar jamoalari orasida tarqalgan, mahalliy aholi uchun esa u hali yot hodisa edi. Ikkinchi bosqichning boshlanishi 1901-yilda Munavvar qorining Toshkentda ochgan maktabi bilan bog'lanadi. Tadqiqotchilar uni mahalliy ziyolilar tomonidan ochilgan birinchi jadid maktablari qatorida ko'rsatadilar [3; 6]. Shu davrda Samarqandda Behbudiy va A. Shakuriy, Qo'qonda Hamza va A. Ibodiy, Namanganda Ishoqxon Ibrat, Buxoroda A. Munzim va S. Ayniy yangi usul maktablarini tashkil etdilar [3]. Bu bosqichning eng muhim pedagogik natijasi o'zbek tilidagi ilk darsliklarning yaratilishi bo'ldi: S. Aziziyning "Ustodi avval" (1902) va Munavvar qorining "Adibi avval" hamda "Adibi soniy" (1907) kitoblari tashqi modelga bog'liqlikni kamaytirdi.

Uchinchi bosqichda ta'lim mazmuni alifbo va qiroatdan ancha kengaydi. 1910 yilda M. Qodiriyning "Hisob" darsligi nashr etildi; undan oldin matematika Qozon va Turkiyada bosilgan kitoblar asosida o'qitilgan [3]. A. Avlioniyning "Birinchi muallim" (1911), "Ikkinchi muallim" (1912) va "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913) kitoblari savodxonlik va axloqiy tarbiyani bir tizimga birlashtirdi. Ayni paytda mustamlaka ma'muriyati jadid maktablarini siyosiy xavf manbai sifatida ko'rib, nazoratni kuchaytirdi: K. K. Palen taftishi materiallarida "yangi usul" maktablariga alohida e'tibor qaratilgani buni tasdiqlaydi [5]. To'rtinchi bosqichda jadid maktabi, bir tomondan, inqilobiy erkinliklar sharoitida tez kengaydi. Ikkinchi tomondan, sovet ta'lim tizimiga singdirilib, mustaqil pedagogik model sifatida faoliyatini to'xtatdi [11].

2. An'anaviy, jadid va rus-tuzem maktablarining qiyosiy tavsifi. Jadid maktabining pedagogik mohiyati uni o'sha davrdagi boshqa ikki maktab turi – an'anaviy maktab va rus-tuzem maktabi bilan qiyoslaganda yaqqol namoyon bo'ladi (2-jadval).

2-jadval.

Turkistondagi maktab turlarining qiyosiy tavsifi

Mezon	An'anaviy maktab	Jadid maktabi	Rus-tuzem maktabi
Asosiy maqsad	Diniy matnlarni o'qish va yodlash	Funksional savodxonlik, dunyoviy bilim va axloqiy tarbiya orqali millatni "taraqqiy"ga olib chiqish	Mahalliy aholini imperiya tuzumiga integratsiyalash, rus tilini o'rgatish
Ta'lim tili	Arab va fors tillari ustunligi	Ona tili (turkiy), arab tili – diniy fanlarda	Rus tili va mahalliy til
Mazmun	Haftiyak, Qur'on, "Chor kitob", mumtoz she'riyat	Alifbo, qiroat, hisob, geografiya, tarix, axloq, diniyot, tajvid, husnixat	Rus tili, hisob (rus o'qituvchisi); diniy fanlar (mahalliy mulla)
Savodga o'rgatish	Harf nomlari va bo'g'inlar orqali (hijo usuli), uzoq muddatli yodlash	Tovush metodi (usuli savtiya): tovushdan harfga, bo'g'in va so'zga	Rus tilida tovush-harf metodi
Tashkiliy shakl	Yoshi turli bolalar bir xonada, yakka tartibda	Sinflarga bo'lingan, jadval asosidagi darslar; parta, doska, xarita	Sinf-dars tizimi, kun ikki qismga bo'lingan
O'qish muddati	Aniq belgilanmagan	Belgilangan (ibtidoiy va rushdiya bosqichlari)	Belgilangan
Baholash	Rasmiy shakl yo'q	Yillik ommaviy imtihonlar	Rasmiy imtihonlar
O'qituvchi	Domla	Maksimal tayyorgarlikka ega muallim	Rus o'qituvchisi va mulla

Qiyoslash shuni ko'rsatadiki, jadid maktabi an'anaviy maktabni butunlay inkor etmadi. U diniy ta'limni saqlab qoldi, lekin uni maktab mazmunining yagona markazi bo'lishdan to'xtatdi. Rus-tuzem maktabidan farqli ravishda, jadid maktabining maqsadi mahalliy jamiyatni tashqaridan emas, uning o'z tili va qadriyatlarini asosida modernizatsiya qilish edi. Rus-tuzem maktablari 1884 yildan ochila boshlagan bo'lsa-da, ularga mahalliy aholi orasida qiziqish past bo'ldi [2; 10]. Bu holat jadid maktabining ijtimoiy talabga ko'proq javob berganini bilvosita tasdiqlaydi.

3. Jadid maktablarida o'qitish metodlarining rivojlanishi. Jadid maktabining eng muhim didaktik yangiligi tovush metodi (usuli savtiya) bo'ldi. An'anaviy maktabda bola avval harflarning nomlarini, keyin ularning birikmalarini yodlagan va bu jarayon bir necha yil davom etgan. Tovush metodida esa o'quvchi tovushni idrok etishdan harfni tanishga, so'ng bo'g'in va so'zni o'qishga o'tgan. Behbudiy bu usulni "usuli savtiyai tadjriya", ya'ni asta-sekin murakkablashib boradigan tovush usuli deb atagani bejiz emas [3]. Bu nom Ya. A. Komenskiydan boshlangan "oddiydan murakkabga" didaktik tamoyiliga mos keladi [4]. Metodning amaliy samaradorligi jadidlar uchun asosiy dalil edi: ular o'quvchilarning qisqa muddatda

o'qiy boshlaganini ochiq darslar va ommaviy imtihonlarda namoyish etganlar.

Ikkinchi muhim yangilik sinf-dars tizimining joriy etilishi bo'ldi. Jadid maktablarida o'quvchilar yoshi va tayyorgarligiga ko'ra sinflarga ajratildi, dars jadvali tuzildi, parta, doska, xarita va globus kabi ko'rgazmali vositalar qo'llanildi. Uchinchi yangilik pedagogik jarayonning ochiqligi edi. Munavvar qori 1907 yilda "Xoniya" maktabida o'tkazilgan imtihonlarga ulamo va jamoat vakillarini taklif qilgan. Bu ham baholash shakli, ham jamoatchilikning ishonchini qozonish vositasi vazifasini bajargan [3]. To'rtinchi yo'nalish o'qituvchi tayyorlash bo'ldi: Behbudiy muallimlarni yangi usulga 3-4 oy ichida o'rgatish mumkinligini ta'kidlagan [3]. Beshinchidan, uchinchi bosqichda metodlar sinfdan tashqariga ham chiqdi: kutubxonalar ("Behbudiya" kutubxonasi, 1908) va teatr tomoshalari (masalan, "Padarkush" dramasi 1914-yilda Samarqand va Toshkentda sahnalashtirilishi) yoshlarni tarbiyalash vositasiga aylandi.

Tahlil qilingan darsliklarning tuzilishi ham metodik evolyutsiyani aks ettiradi. Ilk alifbolarda savodga o'rgatish va qisqa axloqiy matnlar ustunlik qilgan. Keyingi bosqich darsliklarida esa o'qish matnlari mavzu jihatidan kengaydi:

tabiat, vatan, salomatlik, mehnat va ilm haqidagi hikoyalar paydo bo'ldi, fan darsliklari esa alohida ajralib chiqdi. Bu o'zgarish jadid maktabi "savodga o'rgatish maktabi"dan "umumiy ta'lim maktabi"ga aylanib borganini ko'rsatadi.

Jadid darsliklarini didaktik vazifasiga ko'ra to'rt turga ajratish mumkin (3-jadval). Bu tipologiya ta'lim mazmunining bosqichma-bosqich kengayib borganini yaqqol ko'rsatadi.

3-jadval.

Jadid darsliklarining tipologiyasi		
Darslik turi	Namunalar	Asosiy didaktik vazifasi
Alifbo (savodga o'rgatish)	I. Gasprinskiy "Xojai sibyon"; S. Aziziy "Ustodi avval"; Munavvar qori "Adibi avval"	Tovush metodi asosida qisqa muddatda o'qish va yozish ko'nikmasini shakllantirish
Qiroat kitoblari (xrestomatiya)	Munavvar qori "Adibi soniy"; A. Avloniy "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim"	O'qish malakasini mustahkamlash, axloqiy va bilish mazmunidagi matnlar orqali dunyoqarashni kengaytirish
Fan darsliklari	M. Qodiriy "Hisob"; M. Behbudiyning geografiya va tarix qo'llanmalari	Dunyoviy fanlar bo'yicha tizimli bilim berish
Axloq va tarbiya kitoblari	A. Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq"	Axloqiy tushunchalar tizimini shakllantirish, tarbiya nazariyasini bayon etish

Tipologiya shuni ko'rsatadiki, dastlab maktab faqat alifbo bilan ta'minlangan bo'lsa, uchinchi bosqichga kelib har bir o'quv fani uchun alohida darslik yaratishga intilish paydo bo'ldi. Bundan tashqari, darsliklarning mualliflari odatda maktab ochgan muallimlarning o'zlari edi. Bu jadid maktabda o'qituvchi faqat tayyor mazmunni yetkazuvchi emas, balki uni yaratuvchi sifatida maydonga chiqqanini anglatadi.

4. Jadid maktablarida tarbiya mazmuni. Jadid pedagogikasida ta'lim va tarbiya ajralmas hisoblangan. Bu g'oyaning eng tizimli ifodasini A. Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ko'rish mumkin. Muallif tarbiyaning zamoni, badan tarbiyasi, fikr tarbiyasi va axloq tarbiyasi masalalarini alohida ko'rib chiqadi hamda axloqni "insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilm" deb ta'riflaydi [1]. Asarda fatonat, diyonat, nazofat, g'ayrat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, intizom, vijdon, vatanni suymak, iqtisod kabi "yaxshi xulqlar" tizimli bayon etilgan. Avloniyning "tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" degan xulosasi [1] jadidlar uchun tarbiya millat taqdirini hal qiluvchi omil bo'lganini ko'rsatadi.

Bu "yaxshi xulqlar" ro'yxatida an'anaviy islomiy axloq kategoriyalari (diyonat, sabr, qanoat) bilan birga intizom, iqtisod, vatanni suymak, badan tarbiyasi kabi zamonaviy fuqarolik va ijtimoiy sifatlar ham o'rin olgani e'tiborlidir. Demak, jadid maktabda tarbiya mazmuni ham ta'lim mazmuni kabi an'anaviy va zamonaviy unsurlarning uyg'unlashuvi asosida shakllangan.

Muhokama

Olingan natijalarni mavjud tarixshunoslik bilan solishtirish bir necha muhim xulosa chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, jadid maktabini yagona va o'zgarish hodisa sifatida tasvirlash o'rniga, uni rivojlanib borgan tizim sifatida ko'rish maqsadga muvofiq. Taklif etilgan davrlashtirish Gasprinskiy modelini o'zlashtirishdan mahalliy darsliklar yaratishga va undan umumiy ta'lim mazmuniga o'tish jarayonini ochib beradi. Bu A. Holidning jadidlarning "madaniy islohot"i vaqt o'tishi bilan radikallashtirib borgan haqidagi xulosasi bilan hamohangdir [10; 11]. Biroq pedagogik darajada bu jarayon radikallashtirishdan ko'ra ko'proq *mazmunning kengayishi va metodik takomillashuvi* sifatida namoyon bo'lgan.

Ikkinchidan, qiyosiy tahlil jadid maktabini "gibrid modernizatsiya" modeli sifatida tavsiflashga asos beradi. Jadidlar sinf-dars tizimi, tovush metodi, belgilangan o'qish muddati va imtihonlar kabi Yevropa pedagogikasida shakllangan didaktik vositalarni qabul qildilar. Bu vositalar Komenskiy davriga borib taqaladi va XIX asrda ommaviy maktabning umumiy andozasiga aylangan edi [4]. Biroq bu vositalar islomiy axloq va ona tili asosida mahalliyashtirildi. Shu jihatdan jadid maktabi na rus-tuzem maktabi kabi

tashqaridan joriy etilgan model, na an'anaviy maktabning shunchaki "isloh qilingan" shakli edi. Bu xulosa ta'lim tarixidagi pedagogik g'oyalarning transnatsional harakati va mahalliy qabul qilinishi haqidagi zamonaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashadi [13-15].

Uchinchidan, sovet tarixshunosligida jadid maktablari ko'pincha "burjua-millatchilik" mafkurasi bilan bog'lab baholangan [2]. Mustaqillik davridagi ayrim ishlarda esa, aksincha, jadidlar faoliyati ideallashtiriladi. Ushbu tadqiqot natijalari har ikki yondashuvdan farqli ravishda jadid maktabining ichki ziddiyatlarini ham ko'rishga imkon beradi. Jadid maktablari asosan shaharlarda tarqalgan, pullik bo'lgan, an'anaviy ulamoning kuchli qarshiligiga va ma'muriy cheklovlarga duch kelgan. Shu sababli ular aholining nisbatan kichik qismini qamrab olgan [10]. Jadid maktabining tarixiy ahamiyatini uning miqdoriy qamrovidan ko'ra yangi pedagogik andoza yaratganida ko'rish to'g'riroq bo'ladi. Bu andoza keyinchalik sovet maktabiga o'tgan kadrlar va darsliklar orqali ham yashashda davom etdi [11].

To'rtinchidan, jadid pedagogik tajribasi bugungi ta'lim islohotlari uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Jadidlar duch kelgan muammolar – o'qitish usulini yangilash, milliy tilda sifatli darslik yaratish, o'qituvchini tayyorlash, jamoatchilik va ota-onalarning ishonchini qozonish – zamonaviy ta'lim tizimi uchun ham dolzarb. Xususan, o'qituvchining darslik muallifi va pedagogik tajriba tashabbuskori sifatidagi roli, ta'lim natijalarini ochiq darslar va ommaviy imtihonlar orqali jamoatchilikka ko'rsatish amaliyoti, savodxonlikni ona tili asosida shakllantirish hamda ta'lim va tarbiyaning uzviy birligi g'oyalari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu bilan birga, bu merosdan foydalanishda uni tarixiy kontekstdan ajratmasdan, tanqidiy va ijodiy yondashish zarur.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Tahlil asosan nashr etilgan darsliklar, ma'rifatparvarlar asarlari va tarixshunoslik adabiyotlariga tayanadi. Jadid maktablarining soni, joylashuvi va o'quvchilar tarkibi haqidagi miqdoriy ma'lumotlarni aniqlash uchun O'zbekiston Milliy arxivi fondlarini va davriy matbuotni tizimli o'rganish zarur. Shuningdek, darsliklarni miqdoriy kontent-tahlil qilish ta'lim mazmunidagi diniy va dunyoviy unsurlar nisbatining bosqichlar bo'yicha o'zgarishini aniqroq ko'rsatishi mumkin. Bu masalalar keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jadid maktablarida ta'lim mazmuni va metodlari to'rt bosqichda rivojlangan: tashqi modelni o'zlashtirish (1884-1900),

mahalliyashtirish (1901-1907), mazmunni kengaytirish va institutsionallashtirish (1908-1917), transformatsiya (1917-1924).

2. Jadid maktabi an'anaviy maktabdan maqsadi (funktional savodxonlik va dunyoviy bilim), ta'lim tili (ona tili), savodga o'rgatish usuli (tovush metodi), tashkiliy shakli (sinf-dars tizimi) va baholash shakli (ommaviy imtihonlar) bilan, rus-tuzem maktabidan esa modernizatsiyani jamiyatning o'z tili va qadriyatlarini asosida amalga oshirishga intilishi bilan farq qilgan.

3. Jadid maktablarida ta'lim mazmuni alifbo va qiroatdan hisob, geografiya, tarix va axloq fanlarini o'z ichiga olgan umumiy ta'lim mazmuniga qadar kengaydi. Tarbiya mazmunida esa an'anaviy axloqiy kategoriyalar zamonaviy fuqarolik sifatlarini bilan uyg'unlashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1913. [Zamonaviy yozuvdagi matni: URL: <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/abdulla-avloniy/abdulla-avloniy-turkiy-guliston-yoxud-axloq/>]

2. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы). – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.

3. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006.

4. Коменский Я. А. Великая дидактика // Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982.

5. Пален К. К. Отчёт по ревизии Туркестанского края, произведённой по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом. Учебное дело. – СПб., 1910.

6. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.

7. Allworth E. A. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990.

4. Jadid maktabini Sharq axloqiy-ma'rifiy an'anasi va Yevropa didaktikasi vositalarini mahalliy sharoitga moslashtirgan "gibrid modernizatsiya" modeli sifatida baholash mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar beriladi: oliy pedagogik ta'limda "Pedagogika tarixi" faniga jadid darsliklarining qiyosiy tahliliga oid amaliy mashg'ulotlarni kiritish; umumiy o'rta ta'limda "Tarbiya" fani mazmuniga Avloniy va boshqa jadidlarning axloqiy tarbiya g'oyalarini moslashtirilgan matnlar shaklida kiritish; jadid darsliklarini raqamlashtirib, ilmiy izohlar bilan ochiq elektron fondga joylashtirish.

8. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. – Seattle: University of Washington Press, 2006.

9. Khalid A. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies. – 1994. – Vol. 26, No. 2. – P. 187–200.

10. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.

11. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015.

12. Lazzerini E. J. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878–1914: PhD dissertation. – Seattle: University of Washington, 1973.

13. Popkewitz T. S. (ed.). Inventing the Modern Self and John Dewey: Modernities and the Traveling of Pragmatism in Education. – New York: Palgrave Macmillan, 2005.

14. Steiner-Khamsi G. (ed.). The Global Politics of Educational Borrowing and Lending. – New York: Teachers College Press, 2004.

15. Tuna M. Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788–1914. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.